

LİBERAL PERSPEKTİF RAPOR

SAYI: 34 • ARALIK 2023

SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ

Seval Yaman

D66

LİBERAL PERSPEKTİF RAPOR

Sayı: 34 • Aralık 2023

SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ

Seval Yaman

© Özgürlük Araştırmaları Derneği, 2023

Bu çalışma D66 tarafından desteklenen İklim Çalışmaları Merkezi Projesi için yazılmıştır. Bu çalışmadaki görüşler yazara aittir; D66 ve Özgürlük Araştırmaları Derneği'nin görüşlerini yansıtmaz.

Özgürlük Araştırmaları Derneği

Çankaya Mah., Atatürk Bul., No: 160 D: 10 Çankaya, Ankara

(312) 213 24 00 www.oad.org.tr info@oad.org.tr

[ozgurlukar](#) [f/](#) [ozgurlukarastirmalari](#)

Tasarım ve Dizgi:
Serbest Kitaplar
serbestkitaplar.com

Seval Yaman

2000 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden mezun olduktan sonra 2004 yılında Gazi Üniversitesinden siyaset bilimi alanında yüksek lisans derecesini, 2013 yılında da Ankara Üniversitesinden yine siyaset bilimi alanında doktora derecesini aldı. Lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi döneminde çok sayıda sivil toplum kuruluşunda gönüllü ve profesyonel olarak çalışan Yaman, 2015 yılında Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesinde göreve başladı. Halen bu üniversitede çalışan Yaman, siyaset felsefesi, siyasal düşünceler tarihi, demokrasi ve insan hakları teorileri, klasik ve çağdaş liberalizm, siyaset felsefesinin temel konuları olan özgürlük, adalet ve eşitlik gibi konular üzerinde çalışmalar yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

1. Giriş.....	5
2. Çevreci Bir Liberalizm Mümkün mü? Serbest Piyasa Çevreciliği.....	6
3. Yeşilin Elli Tonu.....	8
4. Serbest Piyasa Çevreciliğinin Gelişmesi ve Kurumsallaşması.....	10
5. Yeşil Siyaset Teorisinde Liberalizm.....	11
6. Serbest Piyasa Çevreciliği ve Mülkiyet.....	15
Kaynakça.....	18

1. GİRİŞ

Bugün çevreci fikriyat eko-sosyalizm, eko-anarşizm, eko-feminizm ve eko-liberalizm, yeşil liberalizm, serbest piyasa çevreciliği gibi başlıklar altında farklı gruplar tarafından savunulmaktadır. Kabul etmek gerekir ki, çevreci bakış açısı, liberaller tarafından ortaya çıkışından çok uzun zaman sonraya kadar sistematik olarak ele alınmamıştır. Liberalizmin çevreci hareketle arasına konulan mesafenin farklı sebeplerinden bahsetmek mümkündür. Pek çok kişi bu ikisinin felsefi olarak uyumsuz olduğunu, yani serbest piyasanın felsefi temellerinin ve işleyiş mekanizmalarının, kamusal iyi ve fayda meselesi olarak görülen, bu sebeple daha merkezi bir kontrole ve yaptırıma ihtiyaç duyulduğu varsayılan çevre ile uyumsuz olduğunu düşünmektedir. Kısaca özel ve sosyal maliyetler ile özel ve sosyal faydalar arasındaki farklılığın piyasa başarısızlığına yol açtığı ve bunun hükümet müdahalesini gerektiği iddia edilmektedir. (Pigou'dan aktaran Anderson, Leal, 1998: 111). Bu anlamda kapitalizm, sorunun çözümüne katkı yapmayacağı gibi bizzat sorunun kaynağı olarak görülmektedir.

Bu raporun amacı, liberalizmin çevrenin korunması konusunda, kendi değer ve ilkeleri ile tutarlı bir şekilde nasıl bir noktada konumlanabileceğini ortaya koymak ve bilinen devlet politikalarına serbest piyasanın sunabileceği alternatif bakış açısı ve çözüm önerilerini serbest piyasanın sahip olduğu potansiyeller açısından tartışmaktır. Bu tartışmayı yürütebilmek için öncelikle, iddia edildiği gibi çevrenin en büyük düşmanı ve günahkarı olarak yaftalanan liberalizmin çevreci bakış açısı ile bir karşıtlık içinde olmadığını hatırlatılması gerekmektedir.

2. ÇEVRECİ BİR LIBERALİZM MÜMKÜN MÜ? SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ

Çevreciliğin tarihi çok eskilere, örneğin Gılgamış destanındaki kutsal ağaçların kesilmesi hikayesinden, Yunan mitolojisinde hayvanları öldüren Orion'un cezalandırılmasına ya da çevresel sorunların insan sağlığı üzerindeki etkisini de araştıran Hipokrat'a kadar götürülebilir. Ancak bu örnekler modern anlamda çevreci hareketin ne başlangıç noktası ne de öncülüdür. Çevreci hareket için 17. Yüzyılda Avrupa'da başlayan ve ülkelerin toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullarında büyük bir değişime sebep olan Sanayi Devrimi, bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Sanayileşme sonrası, çevre sorunları akademik ve siyasal dünyanın gündemine girmiştir. Bu dönemin çevreci yaklaşımının bugünün baskın çevreci yaklaşımından farkı, öncelikle çevreyi bütünsel ve sistematik olarak incelememesi, ikinci olarak da Aydınlanma düşüncesinin de etkisiyle doğanın insan merkezli bir bakışla ele alınmasıdır. Bu dönemde önemli olan aslında doğanın kendisi değil, insan sağlığıdır. Doğayı değil de aslında insanı korumak amacıyla olsa da 18. Yüzyılda modern ilk çevre hakkı ABD'de ortaya çıkmıştır. Benjamin Franklin tarafından sarıhumma hastalığının yayılmasının önüne geçmek için şehirlerdeki tabakhanelerin kaldırılarak yerlilerden alınan arazilere taşınması için dilekçe verilmiştir. Sanayi Devrimi sonrası çevreci hareketin ortaya çıkışının koşullarını hazırlayan gelişmelerden biri de II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik dönüşüm, hızlı kentleşme, nüfusun artması (baby boom), artan nüfusun besin ihtiyacının karşılanması amacıyla tarımda verimi artırmak için kullanılan kimyasalların doğanın dengesini bozması ve tüm bunların sonucu ortaya çıkan çevre kirliliği ve çevreye bağlı sorunlardır. II. Dünya Savaşı sırasında Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları ve sonrasındaki reaktör patlamalarının oluşturduğu tahribat da pek çok nükleer karşıtı hareketin doğmasını sağladı. Bu hareketler de çevreci hareketlerle iş birliği yaparak güçlendiler ve büyük protestolara imza attılar.

Ancak o yıllardan 1960'lara kadar çevrecilik münferit sorunlara çözüm üretmeyi amaçladığından ne bütünsel bir yaklaşımla ele alınmış ne de bu anlamıyla kendine siyasette yer bulabilmiştir. Bu anlamda, çevre konusu, ne siyasi partilerin parti programlarında yer almış ne de siyasi aktörler konuşmalarında bu konuya değinmiştir. Bu durum Rachel Carson tarafından yazılan böcek ilaçlarının çevreye etkisini incelendiği *Silent Spring* (*Sessiz Bahar*) adlı kitap ile değişmeye başlamıştır. Bu değişim Önder tarafından

(2003: 603) ekolojik bilinçten ekolojik hareketlere geçiş olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, bugün *Yeryüzü Günü (Earth Day)* olarak kutlanan 22 Nisan 1970'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte çevre kirliliğine ve ekolojik yıkıma karşı dönemin "çiçek çocukları" tarafından organize edilen ve o dönemki ABD nüfusunun onda birine denk 20 milyon Amerikalının katıldığı büyük bir eylem gerçekleşti (Akyüz, 2018: 54) ve bu eylemin etkisi o kadar büyüdü ki, siyaset alanı bu baskıya dayanamayıp çevre ile ilgili yasalar çıkarmaya başladı. Aynı yıl Edward Goldsmith tarafından kurulan *The Ecologist* dergisi yayına başladı. Hemen arkasından 1971 yılında Greenpeace, 1972 yılında da Amerika Birleşik Devletleri'nde Çevre Koruma Ajansı kuruldu. 1979 yılında ise Almanya'da çevre hareketinin siyasete yansımalarının en güzel örneklerinden biri olan Yeşiller Partisi siyaset sahnesine çıktı. Bundan kısa bir süre sonra da 1983 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) kuruldu ve bu Komisyon tarafından yayınlanan *Ortak Geleceğimiz Raporu* olarak da bilinen *Brundtland Raporu* çevre hareketi için temel dokümanlardan biri oldu. Bu rapor, sürdürülebilir kalkınma amacının gerçekleştirilmesi yönünde bir dönem noktası olarak değerlendirilmektedir. Raporda sürdürülebilir kalkınma "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma" (Bernstein, 2020: 147) olarak tanımlanmaktadır.

Bugün çevreci fikriyat eko-sosyalizm, eko-anarşizm, eko-feminizm ve eko-liberalizm, yeşil liberalizm, serbest piyasa çevreciliği gibi başlıklar altında farklı gruplar tarafından savunulmaktadır. Kabul etmek gerekir ki, çevreci bakış açısı, liberaller tarafından ortaya çıkışından çok uzun zaman sonra kadar sistematik olarak ele alınmamıştır. Liberalizmin çevreci hareketle arasına konulan mesafenin farklı sebeplerinden bahsetmek mümkündür. Pek çok kişi bu ikisinin felsefi olarak uyumsuz olduğunu, yani serbest piyasanın felsefi temellerinin ve işleyiş mekanizmalarının, kamusal iyi ve fayda meselesi olarak görülen, bu sebeple daha merkezi bir kontrole ve yaptırıma ihtiyaç duyulduğu varsayılan çevre ile uyumsuz olduğunu düşünmektedir. Kısaca özel ve sosyal maliyetler ile özel ve sosyal faydalar arasındaki farklılığın piyasa başarısızlığına yol açtığı ve bunun hükümet müdahalesini gerektirdiği iddia edilmektedir. (Pigou'dan aktaran Anderson, Leal, 1998: 111). Bu anlamda kapitalizm, sorunun çözümüne katkı yapmayacağı gibi bizzat sorunun kaynağı olarak görülmektedir.

Bu raporun amacı, liberalizmin çevrenin korunması konusunda, kendi değer ve ilkeleri ile tutarlı bir şekilde nasıl bir noktada konumlanabileceğini

Bugün çevreci fikriyat eko-sosyalizm, eko-anarşizm, eko-feminizm ve eko-liberalizm, yeşil liberalizm, serbest piyasa çevreciliği gibi başlıklar altında farklı gruplar tarafından savunulmaktadır.

İnsanın çevre ile ilişkisinde temelde üç yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar insan-merkezcilik (anthropocentric), canlı-merkezcilik ve çevre-merkezci-likdir.

ortaya koymak ve bilinen devlet politikalarına serbest piyasanın sunabileceği alternatif bakış açısı ve çözüm önerilerini serbest piyasanın sahip olduğu potansiyeller açısından tartışmaktır. Bu tartışmayı yürütebilmek için öncelikle, iddia edildiği gibi çevrenin en büyük düşmanı ve günahkarı olarak yaftalanan liberalizmin çevreci bakış açısı ile bir karşıtlık içinde olmadığına hatırlatılması gerekmektedir. Bu hatırlatmaya ek olarak raporun amacı, çevresel sorunların hızlı bir şekilde arttığı ve geri dönülemez hasarların ortaya çıktığı bu çağda, çevrenin korunması ve çevre sorunlarının yönetilmesi için etkin ve verimli bir iklim politikası arayışında, serbest piyasa mekanizmalarının alternatif çözümlere kıyasla daha etkili bir zemin ve sonuç sağlayıp sağlamayacağını tartışmaktır.

3. YEŞİLİN ELLİ TONU

Liberalizmin çevrecilik ile ilgili hikayesinde temel olarak iki yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. Bunlardan ilki eko-kapitalizm (eko-liberalizm), ikincisi ise serbest piyasa çevreciliğidir. Klasik liberaller bu ikisi arasında, kendi fikri temellerine daha uygun olarak gördükleri serbest piyasa çevreciliğine yaklaşırken eko-kapitalizme mesafeli duruşlarını korumaktadırlar.

İnsanın çevre ile ilişkisinde temelde üç yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar insan-merkezcilik (*anthropocentric*), canlı-merkezcilik ve çevre-merkezci-likdir. İnsan merkezcilik, insanı merkez alan, tüm çevre varlıklarının insana hizmet için var olduğunu ve kendini gerçekleştirme amacıyla insanın doğayı dönüştürerek ona sahip olma hakkı olduğunu varsayar. Canlı-merkezci (*biocentric*) yaklaşım sadece insanların değil, dünya üzerindeki tüm canlıların bir değeri olduğunu ve bu değerlerin kaynağının insanlara hizmetten değil, bizzat canlıların kendinden kaynaklandığı iddia eder. Çevre-merkezli (*ecocentric*) yaklaşım ise insanlara ve diğer canlılara ek olarak hava, deniz, toprak, orman, dağ gibi tüm unsurları içine alan bütünsel bir ekosistem anlayışından hareket eder.

Çevreci hareketlerin fikrîsel temeli, çevre-merkezci etikten kaynaklanmaktadır. Ekolojik düşünce bilindiği gibi insanı değil, değerlerin kaynağı olarak tüm doğayı görür ve bu değer insanlar tarafından verilmediği için insanın amaçları için de bir araç olarak kullanılamaz (Vincent, 1998: 446). Diğer taraftan liberalizm insan-merkezci etiğe ve bununla ilişkili olarak bireycilik fikrine dayanmaktadır. Bireycilik, doğasında rasyonel olan insanın, kendi potansiyelini ortaya çıkarabilmesi ve kendini gerçekleştirebilmesi için kendi amaçlarını belirleyebilmesi, amaçlarına ulaşabilmek için kendi araçlarını

seçebilmesi ve bunları yaparken de dışarıdan gelen herhangi bir baskıya maruz kalmaması fikri üzerine kuruludur. Bireycilik, ekolojik düşüncenin aksine değerlerin kaynağı olarak bireyi görür ve bireyin kendini gerçekleştirebilmesi için diğer tüm unsurları araçsallaştırır. Liberal bir toplumda doğa kendisi de bu araçsallaşmanın bir parçası olduğunda, yani doğa, piyasada pazarlanabildiğinde, satılabildiğinde ve bu şekilde kâr elde edilebilir olduğunda değer kazanır. Ancak eko-kapitalistler değerlerin merkezi konusundaki bu ontolojik olarak zor olan birlikteliğin önündeki engelleri kaldırmak niyetindedirler ve bunu, çevresel sorunlara piyasa çözümleri üretilmesi amacı üzerinden yapmaya çalışırlar. Diğer taraftan pek çok kaynakta yeşil liberalizm, eko-liberalizm, eko-kapitalizm ya da serbest piyasa çevreciliği gibi kavramlar birbirlerinin yerine kullanılabilir. Bu durum terminolojik bir karmaşaya sebep olmaktadır. Çünkü eko-kapitalizm çevreyi önceleyen bir kapitalizm anlamını verirken, çevre üzerinde çalışan pek çok liberal özellikle, çevre sorunlarını sahiplenip bunlara çözüm üretmeye çalışsalar da önce liberal ya da serbest piyasacı, sonra çevreci olduklarını iddia ederler. Bu sebeple farklı kavramlar arasında bu raporda, liberalizmin temel ilke ve değerleri ile en tutarlı görünen “serbest piyasa çevreciliği” seçilmiştir.

Serbest piyasa çevreciliğinin temel argümanı, piyasanın kendi mekanizmaları ile çevrenin korunabileceğidir. Bu anlamda piyasa kurumları, özellikle de mülkiyet hakları, gönüllü değişim ve hukuki güvenceler ile yeni bir yaklaşımın geliştirilebileceği ve bu yolla liberalizm ve çevrecilik anlayışının bir araya getirilebileceğini savunmaktadır. Bu beraberlikte insanların kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme eğiliminde oldukları kabul edilerek, üstüne çevre yönetimi için teşvikler üreten kurumsal düzenlemelerin eklenmesini önerilmektedir. Anderson ve Leal, *Serbest Piyasa Çevreciliği* adlı kitaplarında “Serbest piyasa çevreciliğinin kalbinde, doğal ve çevresel kaynaklar üzerinde iyi tanımlanmış mülkiyet hakları sisteminin yer aldığını” (2001: 4) yazmaktadır. Serbest piyasa çevreciliği, daha çok klasik liberal felsefeden ilham almakta, yani çevresel sorunlara Avusturya İktisat Okulu, Kamu Tercihi Okulu ya da Adam Smith, John Locke, John Stuart Mill gibi klasik liberallere referansla piyasa çözümleri üretilebileceğini iddia etmektedirler. Tam da bu şekliyle Anderson ve Leal’in açtıkları tartışma, aslında serbest piyasa çevreciliğini eko-kapitalistler ya da yeşil liberallerden farklı bir noktaya yerleştirmektedir. Bu yeni yaklaşımın gelişmesinin arkasında ise merkezi karar süreçlerinin ve devlet eliyle alınan önlemlerin tek başına yeterli olmadığı tecrübesi yatmaktadır. Anderson ve Leal (2001), arazi kul-

Diğer taraftan liberalizm insan-merkezci etiğe ve bununla ilişkili olarak bireycilik fikrine dayanmaktadır.

Serbest piyasa çevreciliğinin temel argümanı, piyasanın kendi mekanizmaları ile çevrenin korunabileceğidir.

lanımı, su ve sulama, çoklu kullanıma dayalı kereste arazilerinin yönetimi, açık hava rekreasyonu, emisyonlar, ticari ve rekreasyonel balıkçılık, enerji arama faaliyetleri, su kaynakları gibi geniş bir yelpazedeki doğal kaynakların yönetimini tartışmışlar ve çevresel sorunların çözümünde gönüllü işlemler (*transactions*) ve iyi planlanmış bir özel mülkiyet rejimi gibi piyasa ekonomisinin araçlarının kullanılabilirliğini iddia etmişlerdir.

4. SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİNİN GELİŞMESİ VE KURUMSALLAŞMASI

Serbest piyasa çevreciliği (*free market environmentalism – envirocapitalism*) ilk olarak Richard Stroup ve John Baden’in 1973’te *Journal of Law and Economics*’te yayınladıkları ve ormanların yönetimiyle ilgili sorunlara piyasa çözümleri sundukları “Externality, Property Rights, and the Management of our National Forests” (Dışsallık, Mülkiyet Hakları ve Ulusal Ormanlarımızın Yönetimi) başlıklı makale ile tartışılmaya başlanmıştır (Asserson, 2007: 3). Stroup ve Baden bu yaklaşımlarını kurumsallaştırmak ve doğal kaynakların yönetimi için alternatif kamu politikaları geliştirmek amacıyla 1980 yılında Mülkiyet ve Çevre Araştırma Merkezini (The Property and Environment Research Center) kurmuşlardır. Daha çok ekonomistler tarafından kurulan bu merkez, çevrenin korunması için bireysel özgürlüğün ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması amacıyla piyasalar ve çevre kalitesi arasındaki ilişki üzerine odaklanmışlardır.

Serbest piyasa çevreciliğinin kurumsallaşması yönünde 1980’lerdeki diğer bir atılım 1984 yılında çevreyi daha iyi koruyan serbest piyasa reformlarını teşvik etmek için kurulan ve sloganları “daha az düzenleme, daha fazla özgürlük ve herkes için adalet” olan Rekabetçi Girişim Enstitüsü (The Competitive Enterprise Institute) olmuştur. 1985 yılında ise John Baden tarafından kurulan ve yönetim kurulunun çoğunluğunu hukukçuların oluşturduğu Ekonomi ve Çevre Araştırma Vakfı (The Foundation for Research on Economics and the Environment) serbest piyasa çevreciliğinin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Vakfın çalışma alanı çevre politikalarının ekonomik analizi ve çevre hukukudur. Yeşil liberal siyaset ise siyaset arenasında İsviçre Yeşil Liberal Partisi ile varlık göstermiştir. Önce kanton düzeyinde 2004 yılında, sonra ulusal düzeyde 2007 yılında kurulan İsviçre Yeşil Liberal Partisi, sürdürülebilir enerji tüketimi, enerji verimliliği ve mümkün olan en düşük enerji tüketimi amaçlarıyla, ekolojik vergi reformu, toplu taşımanın özendirilmesi, bisiklet yollarının yaygınlaştırılması, elekt-

rikli araçların teşvik edilmesi ve hatta evden çalışma tarzının özendirilmesi gibi yöntemler önermektedir (Göktolga, 2015: 146).

Türkiye’de ise çevre ve liberalizm arasında bir karşıtlık olmadığını iddia eden münferit az sayıda makale yayınlanmış ya da çevrilerek Türkçeye kazandırılmış olsa da bu konu Özgürlük Araştırmaları Derneği bünyesinde kurulan İklim Çalışmaları Merkezi dışında kurumsal olarak henüz ele alınmamıştır. 2022 yılında kurulan bu merkez, iklim krizi ile mücadelede serbest piyasa ekonomisinin rolüne ilişkin çalışmalar yapmayı amaçlamakta ve bu alanda dünyada oluşan literatürü Türkçeye çevirerek ve özgün yayınlar yaparak Türkiye’de henüz yeterince tartışılmamış bu yeni paradigmayı bilinir kılmayı ve serbest piyasa çevreciliği bakış açısını devletin çevre politikalarına yansıtma için çalışma yapmayı amaçlamaktadır.

5. YEŞİL SİYASET TEORİSİNDE LİBERALİZM

Liberal ilkelerin çevreci yaklaşımla bir karşıtlık içinde olmadığını hatırlatmak isteyenlerin ilk başvuru noktalarından biri John Stuart Mill’in “durağan durum” (*stationary state* veya *zero growth*) kavramıdır. Birbirini dışladığı iddia edilen bu iki yaklaşım arasındaki ilk diyalogun bu kavram ile başladığı söylenebilir (Stephens, 2020). Ekonomik büyümeyi zenginliğin ve refahın kaynağı olarak gören Adam Smith’in ve David Ricardo gibi klasik iktisatçıların aksine Mill “durağan durum”u istenmeyen bir sonuç olarak düşünmemekte, bilakis insanların “durağan durum”da mutlu bir hayat sürebileceklerini iddia etmektedir. Durağan durumdan Mill’in kastı, sermaye artışı ile nüfus artışı arasındaki yarış sermaye artışının kazanacağı, bunun kâr oranlarını azaltacağı, insanların olgunlaşarak tüketime doycakları, bu yolla talebin düşeceği, son olarak da dünya pazarına yeni giren ülke sayısının da azalmasıyla, sermaye ihracı gereksiniminin azalacağıdır.

Liberalizmin çevreci hareketle uzlaştırılması gereken noktalarından biri de liberalizmin herkes için geçerli herhangi bir “iyi hayat” anlayışını kabul etmemesi, bireyin kendisi için neyin iyi olduğuna bireyin kendisinin karar vermesi, kısaca bireyin özerkliğini ve farklı “iyi hayat” anlayışları arasında devletin tarafsızlığını (*neutralist liberalism*) savunmasıdır. Bunun karşısında çevreci hareket, insanlarla insan dışı doğa arasındaki herhangi bir ilişkiyi zorunlu kılarken belirli bir ‘iyi yaşamı’ savunmak zorundadır (Brinn, 2021 :9). Stephens, liberalizmin de belli bir anlamda iyi hayat anlayışı olduğunu iddia ederken liberalizmin kurucu babalarından biri olan Locke’un özgürlük, mülkiyet ve doğal hukuk teorisinin çok daha geniş bir okumasını ve

Stephens liberalizmin doğa ile ilgili konularda bir “doğru aklın” uygulanması noktasında “iyi hayat” anlayışının olabileceğini iddia etmektedir.

Mill'e göre bir kişinin özgürlüğünün kısıtlanabilmesinin tek meşru yolu başkalarına verilecek zararın önlenmesidir.

yorumunu yapmaktadır. Bu okumada Stephens liberalizmin doğa ile ilgili konularda bir “doğru aklın” uygulanması noktasında “iyi hayat” anlayışının olabileceğini iddia etmektedir. Ekonomik zenginleşme, açgözlülük ve güç arayışından ziyade, “doğru akıl” (*right reason*) yoluyla gerçekleştiği sürece “nesnel bir iyilik” olarak kabul edilmektedir (Stephens, 2006: 36). Doğru aklın ölçüsü Locke’a göre doğaya uygunluktur. Akıl yoluyla insan doğal yasanın gösterdiği yolda hareket edebilir. Stephen’a göre, Locke’un nesnel bir iyinin varlığı konusunda çok az şüphesi vardı ve Locke’un doğayı dönüştüren “üretken, çalışkan ve rasyonel” insanların emeğine yaptığı vurgu bunu gösterir niteliktedir (Stephens, 2006: 36). Buradan hareketle deyim yerindeyse, Locke’da örtülü de olsa doğa ve etiği birleştiren bir bakış açısı vardır ve bu insanın ne olduğu ve ne olması gerektiğine dair vizyonunda kendini açığa çıkarmaktadır.

“İyi hayat” ve “tarafsız devlet” yaklaşımları arasındaki uyumsuzluğu bazı liberal teorisyenler Rawls’un “hakkaniyet olarak adalet” (*justice as fairness*) yaklaşımı üzerinden gidermeye çalışmışlardır (Bell, 2002; Wissenburg, 2006). Rawls’un, *Siyasal Liberalizm* başlıklı kitabında (“Kamusal Aklın Yeniden Ele Alınması” bölümünde) kamusal akıl arayışındaki “makul olan”ın bir çıkış yolu sağlayacağı iddia edilmektedir. “Makul olan” Rawls’a göre (2007: 488) “kendi kabul ettiğimiz ve başkalarının da makul olarak kabul edebileceklerini düşündüğümüz noktadan hareket ederek başkalarının da kabul edebileceği bir sonuca ulaşmaktır.” En “makul olanın” aynı zamanda her bir birey için en “uygun olan” anlamına gelmesi de bu, Rawls’a göre her bireyin vatandaş olarak siyasal ve ahlaki açıdan “makul olan” yasayı kabul etmesi ve uyması zorunludur. Çevrenin korunması ve buna yönelik politikalar geliştirilmesi de bu “makul olan” kavrayışı üzerinden meşrulaştırılmaktadır.

Rawls’un çevreci anlayışa ikinci katkısı “nesiller arası adalet” yaklaşımıdır. *Bir Adalet Teorisi* başlıklı kitabında tartıştığı nesiller arası adalet probleminin çözümünde Rawls, “adil tasarruf ilkesi”nden bahsetmektedir (2017: 315-323). Buna göre, tüm nesillerin kazanmasının yolu, öncekilerden bir şeyler alabilmelerini sağlayacak ve daha sonrakilere adil bir pay bırakabilecek adil bir tasarruf ilkesinin seçilmesidir. Rawls şöyle der: “Adil bir tasarruf ilkesinin tanımladığı gibi her kuşak sonrakine aynı sermayede adil bir karşılık bırakacaktır” (2017: 316). Burada aslında Rawls bireyin klasik liberal ilkede olduğu gibi “başkalarına zarar vermeden ve bir zorlamaya maruz kalmadan her şeyi yapabilme özgürlüğü” olarak kısaca tanımlanan negatif

özgürlük anlayışına, başka insanlara ve gelecek nesillere karşı sorumluluğumuzu da ekleyerek, “makul olan”a ulaşmaya çalışır.

Liberalizmin çevreci yönüyle ilgili bir diğer kavram yine Mill tarafından geliştirilen “zarar ilkesi”dir. Çevre politikasının amacının da genellikle bireylere yönelmiş olan zararın önlenmesi ya da halkın bağımlı oldukları doğal gereksinimlerin zarar görmesinin engellenmesi olduğu iddiası, özelde çevre politikaları, genelde de yeşil düşünce ile liberalizmin uyumluluğuna kanıt olarak sunulmaktadır (Göktolga, 2015: 144-145). Mill’e göre bir kişinin özgürlüğünün kısıtlanabilmesinin tek meşru yolu başkalarına verilecek zararın önlenmesidir. Zarar ilkesi her ne kadar çok basit görünüyorsa da içinde cevaplanması gereken çokça soru barındırmaktadır. Fragnière’nin özetlediği gibi bu basit ilkede başkalarının kimler olduğu, neyin tam olarak “zarar” sayılabileceği, hangi tür eylemlerin zararlı olarak değerlendirilebileceği ve son olarak da eylem ve zarar arasında nasıl bir nedensellik ilişkisi olduğu gibi soruların cevaplanması gereklidir. Bu ilke çevresel sorunlara uygulandığında ise, denklem daha da karmaşık hâle gelmektedir. Bu sefer de hiç tanımadığımız insanlara karşı ahlaki bir görevimizin olup olmadığı, zarar ilkesinin küresel iklim, ekosistemler gibi soyut varlıklara veya oldukça belirsiz ortak ekolojik fayda kavramına uygulanma potansiyeli olup olmadığı gibi sorular denkleme eklenmektedir. İklim değişikliğinin etkileri hem belirsiz hem değişken hem de çok çeşitlidir. Böyle olduğunda “zarar ilkesi”nin iklim sorunlarına uygulanması için kolektif sorumluluk ve “birlikli zarar ilkesi” gibi kavramlar geliştirilmiştir (Fragnière, 2014: 78). Zarar ilkesinin çevre sorunlarında uygulanması her ne kadar zor görünse de bu ilke liberallere yol gösterebilecek bir potansiyel taşımaktadır. Bu sebeple, bu ilkenin üzerinde çokça düşünülmesi ve tartışılması gerekmektedir.

Mill’den 200 yıl sonra “saldırmazlık aksiyomu” (*non-aggression axiom*) ile anarko-kapitalist Rothbard da aslında çevre ile ilgili sorunlar için özgürlükçü bir bakış açısı geliştirmeye çalışmıştır. Saldırmazlık aksiyomuna göre, kişiye ya da mülkiyete karşı hiç kimsenin fiziksel şiddet kullanmaya veya tehdide başlamaya hakkı yoktur (Rothbard, 2009: 78). Buradan hareketle Rothbard çevresel kirliliği mülkiyet haklarının ihlali olarak değerlendirmektedir: “Çevreyi kirletenler dumandan nükleer serpintiye ve sülfür oksitlere kadar istenmeyen ve davetsiz kirleticileri havaya ve masum kurbanların ciğerlerine ve aynı zamanda maddi varlıklarına gönderir. Kişiye veya mülke zarar veren tüm bu tür yayılımlar, mağdurların özel mülkiyetine karşı saldırı teşkil eder. Sonuçta hava kirliliği, bir başkasının mülkünü kundaklamak

Zarar ilkesinin çevre sorunlarında uygulanması her ne kadar zor görünse de bu ilke liberallere yol gösterebilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Wissenburg “sınırlama” ilkesini “hiçbir malın gerekli olmadığı sürece ve uygun tazminat ödenmediği sürece tahrip edilmesi olarak tanımlar ve bu düşüncenin kökenlerinin liberal felsefede yer aldığını belirtir.

veya onu fiziksel olarak yaralamak kadar saldırganlıktır. Başkalarına zarar veren hava kirliliği saf ve basit bir saldırganlıktır.” (Rothbard’dan aktaran Zwolinski, 2022: 626). Bu görüşe destek Walter Block’tan gelmektedir. Block (1998: 1889) ekonomik özgürlük ve çevreciliğin nasıl uzlaştırılabileceğini tartıştığı makalesinde serbest girişimin çevreyi korumanın en iyi yolu olduğunu iddia eder. Ancak sosyalizmle iç içe geliştiği ya da kapitalizm düşmanlığından esinlendiği için çevre sorunlarına kapitalist çözümler öne sürmek Block için bile göz korkutucu bir görevdir. *Laissez faire* ekonomisinin işgallere ve sınır aşımalarına şiddetle karşı çıktığını, bu kapsamda hava kirliliğinden petrol sızıntılarına kadar pek çok çevresel trajedinin bu şekilde yorumlanabileceğini iddia eder.

Liberalizm ve çevrecilik arasında ilişki kurmaya çalışan en önemli ve en çok başvurulan kaynaklardan bir diğeri de *Yeşil Liberalizm: Özgür ve Yeşil Toplum* kitabı ile Marcel Wissenburg’dur. Wissenburg bu kitabında, liberalizmin ne ölçüde çevreci bakış ile uyumlu olup olmadığını tartışmış, bu kapsamda liberalizmin üç temel kavramı olarak ele aldığı eşit vatandaşlık, dağıtıcı adalet ve özerk bireyin (kişinin hayatını kendi yaşam planına ve iyilik anlayışına göre yaşama özgürlüğü) çevreye zarar vermeyen davranışları zorunlu kıldığı noktasından hareket etmiştir. Bunu yaparken de mülkiyet haklarının mutlaklığını ve doğayı istismar etme özgürlüğünü sınırlayan “sınırlama ilkesi”ne dayanmıştır. Wissenburg “sınırlama” ilkesini “hiçbir malın gerekli olmadığı sürece ve uygun tazminat ödenmediği sürece tahrip edilmesi olarak tanımlar ve bu düşüncenin kökenlerinin liberal felsefede yer aldığını belirtir (aktaran Göktolga, 2015: 144-145)

Sınırlamalar konu olduğunda Nozick de tartışmaya katılabilir. Liberaller Nozick’in koruma şirketlerinden minimal devlete geçişte kullandığı, riskli eylemler, yan sınırlamalar ve tazminat mekanizmalarının çevrenin korunması için de kullanılabileceğini, bu yolla hakların sınırlandırılmasına meşru bir temel sağlanabileceğini iddia etmektedir. Nozick’e göre (2006) riskli eylemler başkalarına zarar verme ihtimali bulunan eylemlerdir. Buradaki tazminat ise, bir hakkın sınırlandırılması halinde ödenmesi gereken karşılıktır. Tazminat ilkesi, yalnızca yüksek riskli eylemlerin ve yasaklanmadığında büyük bir dezavantaj oluşturacak eylemlerin sınırlandırılmasıdır. Bu ilkeler, çevrenin korunması amacıyla alınan bazı önlemlerin özel mülkiyet hakkı ile çakıştığına başvurulabilecek bir meşruiyet temeli olarak işlev görmektedir.

6. SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ VE MÜLKİYET

Sanayi Devrimi ile başlayan kitlesel üretim döneminde doğal kaynakların bolca bulunduğu varsayılıyordu ve bu sebeple su, toprak, metaller, kömür ve petrol gibi madenler, hava, ormanlar, biyolojik çeşitlilik gibi kaynaklar bunları çıkarma, avlama ve kullanma esnasında ortaya çıkan maliyetlerin dışında bedava idi. Bu kaynaklar, bedava ve çokça olması sebebiyle, tükenebileceği ya da kirlenerek kullanılamaz hale geleceği düşünülmeden ekonomik üretime katılmış ve ekonomik büyümenin aracı haline gelmişti. Ancak sanayi devriminden bu yana geçen yüzyıllar süresince hava ve su kirlenmiş, ormanlar çölleşmeye başlamış, biyolojik çeşitlilik azalmış, kısaca dünya kaynaklarının eskisi gibi maliyetsiz kullanılamayacağı fikri tartışılmaya başlanmıştır. Peki bu kaynaklar fiyatlandırılabilseydi, bazı kaynakların aşırı kullanımı, kıt olan kaynakların fiyatları yükseldikçe kendiliğinden engellenebilir ve bir dengeye kavuşabilir miydi?

Bu tartışmaya başlamadan önce 1968 yılında Garret Hardin tarafından *Science* dergisinde yayınlanan “Ortak Malların Trajedisi” makalesini hatırlayalım. Bu teoriye göre, otlaklar, ormanlar, denizler, gibi ortak malların bir sahibi olmadığından, insanlar başkalarını dikkate almaksızın bu kaynakları kendi çıkar ve ihtiyaçları doğrultusunda aşırı biçimde kullanırlar. Hatta insanlar, başkalarının da o malı tüketeceği ve kendisine daha az kalacağı düşüncesiyle daha fazla tüketme eğiliminde olurlar. Çünkü insanlar kaynağın kullanımındaki payını artırarak kendi faydasını maksimize etmek ister ve birisi bunu yapar da bir başkası yapmazsa kayba uğrar, sonuçta kimse kaynakların aşırı kullanımı konusunda kendisini sınırlamaz (Davies, 2003: 145). Bu durum ise, bu kaynağın çok daha hızlı tükenmesine sebep olacaktır. Öyle ise ortak malların kirlenmesi ya da tükenmesinin asıl sorumlusu, tüketim ve üretimden çok, bunlar üzerine kurulu bir özel mülkiyet rejiminin olmaması ve uzun yıllar kendi kaderlerine bırakılmasıdır.

Serbest piyasa çevrecilerine göre, kaynakların kıt, ihtiyaçların sonsuz olduğu bir ortamda bu kıt kaynakların fiyatlandırılması, kaynakların aşırı kullanımını engelleyebilecek yegâne mekanizmadır. Davies (2003: 144-45), kaynakların azalmasıyla fiyatların artacağını, bunun tüketimi azaltacağını ve insanların alternatif kaynak arayışına yöneleceğini iddia etmektedir. Ayrıca fiyat sisteminin uzun vadeli sonucu kaynakların korunmasını teşvik etmek olacaktır. Böylelikle nesiller arası bir aktarım da gerçekleşecektir.

Ortak malların kirlenmesi ya da tükenmesinin asıl sorumlusu, tüketim ve üretimden çok, bunlar üzerine kurulu bir özel mülkiyet rejiminin olmaması ve uzun yıllar kendi kaderlerine bırakılmasıdır.

Bu soruyu liberaller doğal kaynakların özel sahipliği üzerinden tartışmaktadır. Çevrenin korunması ve özel mülkiyet arasındaki ilişkiyi kuranlardan biri de David Friedman'dır. Friedman, hava veya okyanus gibi bazı şeylerde mülkiyet hakkı tesis edilmediği için kirlilik sorununun yaşandığını iddia etmektedir. Birisinin mülkiyetindeki bir şeyin kirletilmesine, ancak mülk sahibine kendisine verilen zarardan daha fazlası ödendiğinde izin verilebilir. Çünkü Friedman'ın özetlediği gibi çok azımız çöplerimizi kendi ön bahçemize atmak isteriz (Friedman, :99).

Serbest piyasa çevrecileri, bedava olduğu düşünülen bu doğal kaynakların kullanılmasının finansal fayda sağladığı ve ekosisteme verilecek her türlü zararın bir maliyeti olduğunu savunurlar (Scales, 2017: 2). Ancak bu maliyetler, mal ve hizmetlerin çevresel etkilerini yansıtmamaktadır. Bunun ekonomideki kavramsal karşılığı negatif dışsallıktır. Negatif dışsallık kısaca, ekonomik büyüme ile insanların refahının artırılması amaçlanırken, piyasadaki aktörlerin gerçekleştirmiş oldukları üretim ve tüketim faaliyetleri sonucunda çevrelerinde yarattıkları olumsuz etkilerdir. Böyle bir maliyet çıkmasının ve kirliliğe maruz kalan kişinin zararının tazmin edilmemesi Block'a göre piyasa başarısızlığının değil, devletin mülkiyet haklarını yeterince koruyamadığını göstermektedir.

Negatif dışsallık sorununun çözümünde, kirletme vergisi konulması ya da çevre dostu teknolojilerin kullanılması durumunda teşvik verilmesi gibi mekanizmalar kullanılmaktadır (Scales, 2017: 2). Pratikte çevreye verilen zararı ölçmek zordur. Çevreye verilen zararı tanzim etmek için vergi ya da emisyon yöntemini kullanacak olsa da Terrel (2023), devletin kirliliğin yol açtığı maliyeti belirleyemeyeceğini iddia etmektedir. Ayrıca zararın kalıcılığı ve geri dönülemezliği gibi sorunlar zararın hesaplamasını zorlaştırırsa da bu yöntem piyasa mekanizmaları içinde izlenebilecek etkili yollardan biridir. Coase teorisi olarak bilinen ve iktisatçı Ronald Coase tarafından geliştirilen başka bir çözüm de devletin müdahalesi olmadan tarafların müzakereler yoluyla sorunları çözebilme potansiyelidir. Coase'e göre (aktaran Scales, 2017: 3) doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet hakları tanımlandığında ve işlem maliyetleri yeterince düşük olduğunda, negatif olumsuz dışsallıklar, dışsallıkları yaratanlar ve onlardan etkilenenler arasındaki müzakereler yoluyla çözülebilecektir ve bu devletin yüksek maliyetli düzenleme ve denetleme çabalarından çok daha pratiktir.

Kaynaklarda özel mülkiyetin tesis edilmesi, ortak malların kullanımda yetersiz olan rasyonelliği zorunlu kılmaktadır. Varlıklar üzerinde özel mülki-

yet söz konusu olduğunda ise rasyonel insan davranışı gözlenmektedir. Ayrıca kamusal ellerde olan bu kaynakların kullanımında, daha fazla oy kazanma motivasyonu ile siyasi aktörler tarafından kullanılabileninden verimlilik olgusunu geri plana atılmaktadır (Tuğan ve Genç, 2022, 515).

Dünyanın neredeyse bütün sorunlarının kaynağı ve en büyük günah keçisi olarak kapitalizmi görenlerin bu ön kabulü, aslında çok da kuvvetli olmayan önermelere de dayanmaktadır. Örneğin kapitalist ülkelerin çevre kirliliği seviyesi, anti-kapitalist ülkelere göre çok daha düşüktür (Zitelman, 2022: 59-62). Buna rağmen kapitalizm ve özel mülkiyete savaş açarak, çevresel sorunların çözümü için daha fazla devlet planlamasına ve devlet müdahalesine ihtiyaç olduğunu söyleyenlerin devlete güvenme konusundaki bonkörükleri takdire şayandır. Diğer taraftan, devlete her zaman kuşkuyla yaklaşan liberaller için her zaman çözümü önce piyasa dinamiklerinde aramak gerekmektedir.

Sonuç olarak serbest piyasa çevreciliğinde, liberallerin önceliği serbest piyasadır. Burada çevre için mükemmel model diye bir ütopyadan çok uzayız. Mevcut kamu politikalarının çevresel sorunları çözmedeki yetersizliği bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Diğer taraftan, ortak mülkiyet altındaki kaynaklar üzerinde özel mülkiyet tesis ettiğimizde bütün çevresel problemlerin çözebileceğini varsaymak, çok geniş bir yelpazesi olan çevre hareketlerinde başka bir uca savrulmaktır. Brennan da bunu hatırlatarak (2015: 233), her şeyi mülkiyete tahvil (*convert*) edemeyeceğimizi, bunu yapabilirsek bile her şeyi mülkiyete tahvil etmeyi istemeyeceğimizi, bu sebeple bazı liberteryenlerin geri kalan çevre problemlerinin devlet düzenasyonu gerektirdiğini kabul ettiğini ifade eder.

Öyle ise, serbest piyasa çevreciliğinin çevrenin korunması ve çevresel gelişme için büyük bir potansiyel taşıdığını söyleyebiliriz ve raporumuzu liberteryenizmin önemli isimlerinden biri olan Zwolinski'nin sözleriyle bitirebiliriz (2022: 625): "Özel mülkiyeti ciddiye almak, aslında çevreyi ciddiye almaktır."

Dünyanın neredeyse bütün sorunlarının kaynağı ve en büyük günah keçisi olarak kapitalizmi görenlerin bu ön kabulü, aslında çok da kuvvetli olmayan önermelere de dayanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Anderson T. L. & Leal D. R. (1998). “Free Market Environmentalism: Hind-sight And Foresight”, *Cornell Journal of Law and Public Policy*, 8:111.
- Anderson T. L. & Leal D. R. (2001). *Free Market Environmentalism Revised Edition*, NY: Palgrave Publications
- Bell, D. (2002). “How can political liberals be environmentalist?”, *Political Studies*, 50(4), 703-724.
- Bernstein, S. (2020), “Liberal Environmentalism”, *Essential Concepts of Global Environmental Governnance* (Ed. Morin J.F. ve Orsini A.), 2. Baskı, New York: Routledge.
- Block, W. (1998). “Environmentalism and Economic Freedom: The Case for Private Property Rights”, *Journal of Business Ethics*, 17, 1887–1899.
- Brennan, J. (2015), *Liberteryenizm*, Çev. Atilla Yayla, Ankara: Liberte Yayınları
- Brinn G. (2021). “The path down to green liberalism”, *Environmental Politics*, published online <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09644016.2021.1952798> (Erişim tarihi: 15.11.2023)
- Davies, S. (2003). “Çevre”, Çev. Yusuf Şahin, *Liberal Düşünce Dergisi*, 8(30-31), 143-146
- Fragnière, A. (2014). “Climate Change, Neutrality and the Harm Principle”, *Ethical Perspectives*, 21(1), 73-99.
- Friedman D. (2014). *The Machinery of Freedom: Guide to A Radical Capitalism*, 3. Baskı, NewYork: LLC.
- Göktolga, O. (2015).” Postmodern Sı yasetı n Bı r Yansıması: İsvı çre Yeşı l Lı beral Partı sı ”, *Hikmet Yurdu*, 8(16), 129-151.
- Ladner. A. (2012). “Switzerland’s Green Liberal Party: a new party model for the environment?”, *Environmental Politics*, 21(3), 510–515.
- Nozick, R. (2006). *Anarşi Devlet Ütopya*, 2. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Önder T. (2003). *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Ankara: Odak Yayınları
- Rawls, J. (2007). *Siyasal Liberalizm*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Rawls J. (2017). *Bir Adalet Teorisi*, Ankara: Phoenix Yayınevi

- Rothbard, M. N. (2009). *Eşitlikçilik: Doğaya Karşı İsyân*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Scales, I.R. (2017). "Green Liberalism", *The International Encyclopedia of Geography* (Edited by Richardson D., Castree N ve diğerleri), John Wiley & Sons, Ltd. Published.
- Speth, J. G. (2011). "Letter to Liberals: Liberalism, Environmentalism, and Economic Growth", *Ethics, Policy & Environment*, 14(1), 43-54.
- Stephens, P. H.G. (2020). "John Stuart Mill and the Greening of the Liberal Heritage", *Engaging Nature: Environmentalism and the Political Theory Canon*, (Edited by Peter F. Cannavò, Joseph H. Lane Jr.), Cambridge: MIT Press, 189-204.
- Stephens P. H.G. (2006). "Green liberalisms Nature, agency and the good", *Contemporary Environmental Politics: From Margins to Mainstream*(Edited by Edited by Stephens P.H.G, John Barry ve Andrew Dobson), New York: Routledge.
- Tuğan, G. ve Yılmaz Genç S. (2022). "Neoliberal Geçiş Süreciyle Güçlenen Çevre Vurgusu", *Journal of Emerging Economies and Policy*, 7(2) 509-522.
- Terrell, T. D. (2023), "Why Government Pollution Control Fails", published online, <https://mises.org/wire/why-government-pollution-control-fails> (Erişim tarihi: 12.11.2023)
- Vincent, A. (1998). "Liberalism and the Environment", *Environmental Values*, No: 7, 443-59.
- Wissenburg, M. (2001). "Debate: Liberalism is always green on the other side of the Mill. A reply to Piers Stephens", *Environmental Politics*, 10(3), 23–42
- Wissenburg M. (2006). "Liberalism", *Political Theory and the Ecological Challenge*, 20-34.
- Zitelman, R. (2022), *Anti-kapitalist Safsatalar*, Çev. Mustafa Acar, Ankara: Serbest Kitaplar
- Zwolinski, M (2022). "Libertarianism", *The Routledge Companion to Environmental Ethics*, Routledge.

LİBERAL PERSPEKTİF RAPOR

Sayı: 34, Aralık 2023

SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ

Seval Yaman

Çankaya Mahallesi Atatürk Bulvarı No: 160 D: 10, Çankaya, Ankara

(312) 213 24 00 www.oad.org.tr info@oad.org.tr

[ozgurlukarastirmalari](https://www.facebook.com/ozgurlukarastirmalari) [ozgurlukar](https://twitter.com/ozgurlukar) [ozgurlukarastirmalari](https://www.instagram.com/ozgurlukarastirmalari)